

Mohammed Rustom

S engleskog preveo: Haris Dubravac

Priroda i značaj Mulla Sadrinih spisa o Kur'anu¹

UDK 28-254

Sažetak

S obzirom na nedostajanje sveobuhvatnog opisa Mulla Sadrinih tefsirskih djela u modernoj nauci, ovaj članak nudi podroban prikaz sadržaja, ustrojstva i opsega svakog njegovog spisa o Kur'anu. Ovdje predstavljena građa ne samo da proširuje razumijevanje važnosti Sadrinih djela o Kur'anu već i omogućava prefinjeniji pristup teorijskim dimenzijama njegove sveto-tekstualne hermeneutike. U popisu koji slijedi, Sadrini spisi o Kur'anu podijeljeni su u četiri opće kategorije: komentari pojedinačnih sura, komentari pojedinačnih ajeta, teorijska djela o Kur'anu i djela o Kur'anu upitne vjerodostojnosti. Ovaj spisak prati dodatak koji predstavlja okvirni redosljed onih djela koja pripadaju prvim trima kategorijama. Ti se naslovi razmatraju u odnosu na njih same i u pogledu drugih Sadrinih databilnih spisa koji se ne bave Kur'anom.

Ključne riječi: Mulla Sadra, Kur'an, tefsir, djela, sura, ajeti

¹ Preuzeto: Mohammed Rustom, "The Nature and Significance of Mulla Šadrā's Qur'ānic Writings", *Journal of Islamic Philosophy*, vol. VI, 2010, 109–130.

Među proučavaocima kasnije islamske filozofije prilično je dobro poznato da je Mulla Sadra napisao brojna djela o Kur'anu. Ona se sastoje od šesnaestak tekstova, od kojih su trinaest zasebni tefsiri odabranih sura i ajeta, a tri su spisi koji se bave različitim teorijskim vidovima Kur'ana. Iako je bilo pokušaju u modernoj nauci da se opiše svako Sadrino djelo o Kur'anu, još nam nedostaje jedan sveobuhvatan pregled njihove prirode i značaja.² Odsustvo temeljitog predstavljanja Sadrinih spisa o Kur'anu pokazalo se, pak, ozbiljnim kamenom spoticanja u razaznavanju njegove uloge kao egzeget.³ S obzirom na tu prazninu u sadrijanskoj nauci, ovaj članak nudi podroban prikaz sadržaja, ustrojstva i opsega svakog Sadrinog spisa o Kur'anu. Ovdje predstavljena građa ne samo da proširuje naše razumijevanje važnosti Sadrinih djela o Kur'anu već i omogućava prefinjeniji pristup teorijskim dimenzijama njegove svetotekstualne hermeneutike.⁴

U popisu koji slijedi, dijelim Sadrine spise o Kur'anu u četiri opće kategorije: komentari pojedinačnih sura, komentari pojedinačnih ajeta, teorijska djela o Kur'anu i djela o Kur'anu upitne vjerodostojnosti. Ovaj spisak prati dodatak koji predstavlja okvirni redosljed onih djela koja pripadaju prvim trima kategorijama. Ti se naslovi razmatraju u odnosu na njih same i u pogledu drugih Sadrinih databilnih spisa koji nisu vezani za Kur'an.

Komentari pojedinačnih sura

1. Tefsir sure Fatihe⁵

Ova je knjiga Sadrin posljednji cjeloviti komentar neke kur'anske sure. Objavljenom izdanju ovog tefsira od sto osamdeset stranica pridodane su filozofske glose Mullā 'Alī Nūrīja (u. 1246/1830),⁶ velikog sljedbenika Sadrinih učenja tokom kadžarskog razdoblja i ličnosti čiji su spisi poslužili kao važni filozofski i gnostički tekstovi unutar šadrijanske tradicije.⁷

U svom, i filozofskom i mističkom sadržaju, *Tefsir sure Fatihe* nesumnjivo je najdublji Sadrin spis o Kur'anu jer u svojoj ulozi komentatora ove sure primjenjuje cijeli raspon svoje učenosti, objedinjujuće sposobnosti i jedinstvene uvide. Ovaj rad izuzetno razumljivo pokazuje način na koji Sadra oslovljava pitanja iz ontologije, kosmologije, psihologije i eshatologije na jeziku mita i religijskog simbolizma, pomno prateći Ibn Arebijevo (u. 638/1240) djelo.⁸

Među istaknutim vidovima djela *Tefsir sure Fatihe* jesu Sadrina rasprava o kosmosu i njegovim sadržajima kao i mnogim uprimjerenjima ili načinima Božijeg Samohvaljenja, odnosno, *hamda* (što je naznačeno u: Kur'an 1:2), te njegovu opširno bavljenje pitanjem prirode idolo-poklonstva i ekberijanskom doktrinom o "Bogu stvorenom u vjerama" (*al-ilāh al-makhlūq fī l-'aqā'id*). No, nesumnjivo najvažnije obilježje djela *Tefsir sure Fatihe* jeste Sadrino iscrpno

² Prvi takav pokušaj u modernoj nauci može se naći u golemom djelu *al-Dhari'a ilā tašārif al-shi'a* (Nedžef, 1939–87), čiji je autor Āqā Bozorg Tehrāni (u. 1391/1970). Te odrednice mogu se kategorizirati na sljedeći način: (1) "osnovne tefsirske odrednice", to jeste, pojedinačne odrednice koje samo navode tefsire pripisane Mulla Sadri (*Dhari'a*, 4:278–9, 20:76); (2) "zasebne tefsirske odrednice", koje se bave svakim ponaosob tefsirskim djelom (*Dhari'a*, 4:331, 334, 336–8, 340, 343–4; 15:252) i (3) "zasebne netefsirske odrednice", koje se pojedinačno bave Sadrinim ostalim spisima o Kur'anu (*Dhari'a*, 2:39; 16:400; 19:62; 21:305, 337). Najnoviji opis Sadrinih djela o Kur'anu nalazi se u: Sajjad Rizvi, *Mullā Šadrā Shirāzi: His Life and Works and the Sources for Safavid Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 77–87.

³ Za kritičku ocjenu naučne literature posvećene Sadrinim spisima o Kur'anu vidjeti: "Approaching Mullā Šadrā as Scriptural Exegete: A Survey of Scholarship on His Quranic Works", *Comparative Islamic Studies* 6, br. 1 (2008): 75–96.

⁴ Za jedan takav pokušaj vidjeti: Rustom, *The Triumph of Mercy: Philosophy and Scripture in Mullā Šadrā* (Albany:

State University of New York Press, uskoro izlazili iz štampe [ovaj tekst objavljen je 2010, a knjiga 2012. god. – *nap. prev.*]), pogl. 1.

⁵ Šadrā, *Tafsīr al-Qur'ān al-karīm*, ur. Muḥammad Khwājawi (Kom: Enteshārāt-e Bidār, 1987–90), 1:1–183; *Majmū'at al-tafsīr*, ur. Aḥmad Shirāzi, Tehran, litografija, 1322. po Hidžri /1904, 2–41. Pri prvom spominjanju Sadrinih tefsira, tamo gdje je to primjenljivo, navodim brojeve stranica i štampanog i litografskog izdanja; daljnja ukazivanja na predmetno tefsirsko djelo odnose se samo na štampano izdanje.

⁶ Šadrā, *Tafsīr*, 1:451–496.

⁷ Za Mullā 'Alī Nūrīja vidjeti: Seyyed Hossein Nasr, "The Metaphysics of Šadr al-Dīn Shirāzi and Islamic Philosophy in Qajar Iran", u: *Qajar Iran: Political, Social, and Cultural Change, 1800–1925*, ur. Edmund Bosworth i Carole Hillenbrand, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1983, 190.

⁸ Vidjeti odgovarajuće opaske u: Christian Jambet, *L'acte d'être: la philosophie de la révélation chez Mollā Šadrā* (Pariz: Fayard, 2002), 402.

istraživanje prirode Božije sveprožimajuće milosti na onom svijetu i posljedični spas svih ljudskih bića; vrednovanje koje je usko povezano s različitim putevima kojima su ljudi hodili tokom svojih zemaljskih života. Premda se Sadrini tefsirski i netefsirski spisi dotiču ove, te srodnih tema, *Tefsir sure Fatihе* predstavlja jedinstven soteriološki argument i to onaj koji je podjednako ukorijenjen kako u Sadrinoj ontologiji tako i u ustrojstvu same *Fatihе*.⁹

2. Tefsir sure Bekare¹⁰

Ovo tefsirsko djelo vjerovatno je posljednji Sadrin temeljiti komentar.¹¹ Iako nepotpuno (završava se na kraju šezdeset i petog ajeta ove sure), ono je njegovo najduže djelo posvećeno Kur'anu, zauzimajući više od hiljadu i sto stranica. Kao i *Tefsir sure Fatihе*, ovaj komentar popraćen je Mullā 'Alī Nūrījevim glosama.¹²

Više nego u nekim drugim svojim tefsirima, Sadra je, u određenom smislu, najpolemičniji u ovom komentaru. U nekim odjeljcima *Asfāra*, na način koji nije svojstven njegovoj metodi, Sadra posvećuje dosta prostora opovrgavanju brojnih teoloških stavova eš'arijske i mu'tezilij-ske škole, naročito u pogledu pitanja vezanih za Božije predodređenje i ulogu ljudske slobodne volje, vječnu prirodu patnje u Džehennemu¹³ i vremenski nastanak Božijeg Govora (*kalām*).

Sadrino bavljenje teologijom očigledno je i u ovom tefsiru. On se laća, mada kratko, tema kao što su Faraonova "vjera"¹⁴ i hoće li ljudi moći vidjeti Boga na budućem svijetu. Najvažnija rasprava u pogledu teologije jeste iscrpan odjeljak posvećen imanu, odnosno vjeri, što čini dio njegova komentara na Kur'an 2:4. Nakon što je objasnio nepodesnost nekih definicija imana, on dijeli njegov sadržaj na prilično uobičajene i široke kategorije: izreke (*aqwāl*), stanja

(*aḥwāl*) i djela (*a'māl*). Ono što je ovdje zanimljivo u njegovoj raspravi jeste to kako povezuje ove tri kategorije s onim što naziva "nivoima i stepenima vjere" (*darājāt al-īmān wa-marātibuhu*). Tu on jasno stavlja do znanja da je svaka osoba vjernik (*mu'min*). Ono što razlikuje jednu od druge jeste nivo njenog razumijevanja (*fiqh*). Upravo prema stepenu njenog razumijevanja svoje vjere bit će obilježena kao manje ili više vjerna.

Za Sadrino razumijevanje Kur'ana važan je odjeljak posvećen njegovoj nadnaravnosti (*i'jāz al-ḡur'ān*), koju je ponukan razmatrati na osnovu izazova iznesenog u Kur'anu 2:23, da se načini "sura poput toga" (*sura min mithlibi*). Također, postoji jedan poseban odjeljak u ovom komentaru u kojem Sadra razmatra "odvojena slova" (*al-hurūf al-muḡaṭṭā'a*) Kur'ana, pomno slijedeći Ibn Sinino (u. 428/1037) djelo *al-Risāla al-nayrūziyya*.

3. Tefsir sure es-Sedžda¹⁵

U uvodu ovog komentara, Sadra navodi osam tefsira koje je prethodno napisao. Na osnovu navoda Sejjida Rizvija i Muḥsina Bīdārfara možemo datirati njih četiri.¹⁶ Ovi datumi, zajedno s nekim unutarnjim dokazima u jednom od Sadrinih tefsira (vidjeti ispod odrednicu o djelu *Tefsir sure ez-Zilzāl*, omogućavaju nam da sigurno zaključimo kako je ovaj tefsir najranije mogao biti napisan 1037/1628. godine. Najkasnije je mogao biti napisan 1042/1632. godine, kad je Sadra napisao svoje najvažnije teorijsko djelo o Svetom tekstu – *Mafātiḥ al-ḡhayb*.

Tefsir sure as-Sedžda ima sto trideset i pet stranica. On nudi komentar svakog ajeta, te sadrži uvod i zaključak, ali nema podjele na poglavlja. Ponad svega, on je ustrojen kao popratni

⁹ Za podrobno razlaganje izvora, ustrojstva i sadržaja ovog djela vidjeti: Rustom, *Triumph of Mercy*, pogl. 2–5, 7.

¹⁰ Šadrā, *Tafsīr*, 1:187 do kraja sv. 3; *Majmū'at*, 41–289. Izbor je preveden u: Jambet, *Mort et résurrection en islam: L'au-delà selon Mullā Sadrā*, Pariz, Albin Michel, 2008, str. 209–218.

¹¹ U *Tafsīru*, 1:349, Šadrā izričito spominje svoje djelo *Tafsīr Sūrat al-fātiḥa*.

¹² Šadrā, *Tafsīr*, 1:496–513; 2:377–413; 3:475–528.

¹³ Sadrin pogled na pitanje vječnosti Džehennema najpotpunije dolazi do izražaja u njegovom djelu *Tafsīr Sūrat al-Fātiḥa*. O njemu vidjeti: Rustom, *Triumph of Mercy*, pogl. 7.

¹⁴ Za korisnu raspravu o ovom problemu u islamskom mišljenju vidjeti: Eric Ormsby, "The Faith of Pharaoh: A Disputed Question in Islamic Theology", u: *Reason and Inspiration in Islam: Theology, Philosophy, and Mysticism in Muslim Thought*, ur. Todd Lawson, London, I. B. Tauris, 2005, 471–489.

¹⁵ Šadrā, *Tafsīr*, 6:1–135 / *Majmū'at*, 375–457. Izbor je preveden u: Jambet, *Mort et résurrection en islam*, str. 232–244.

¹⁶ Muḥsin Bīdārfar, "Taḡdim", u: Šadrā, *Tafsīr*, 1:110–11; Rizvi, *Mullā Sadrā Shīrāzī*, 77–87. Za Sadrin popis vidjeti: *Tafsīr*, 6:6.

komentar na suru *es-Sedžda*. Mada u cijelom djelu postoje podnaslovi, kao što je slučaj s nizom drugih Sadrinih tefsira, čini se da ne igraju značajnu ulogu ili da imaju bilo kakvo uočljivo jezičko/stilsko jedinstvo. Umjesto toga, izgleda da samo dijele Sadrine argumente, dok on u nastavku iznosi svoja razmatranja.

Iako se Sadra u ovom radu bavi pitanjima eshatologije i soteriologije (a neke od ovih rasprava su možda neposredni izvor srodnih odjeljaka u njegovom djelu *Tefsir sure Fatibe*, njegova promišljanja o prirodi Kur'ana i njegovim tajanstvenim slovima jesu među njegovim jedinstvenim odlikama. Nekoliko ajeta sure *as-Sedžda* također ga podstiču da razradi svoju kosmologiju, posebno u vezi s Božijim svojstvima i vremenskim nastankom (*hudūth*) svijeta – što dovodi do nekih zanimljivih rasprava o psihologiji, kao što su priroda srca i njegov odnos prema Božijem Prijestolju, stepeni “Naroda Božijeg” (*deredžāt ahl allāh*) i uloga savršenog čovjeka (*al-insān al-kāmil*). Isto tako se može primijetiti da kad Sadra ovdje razmatra muhamedansko svjetlo (*nūr Muḥammadi*), čini se da se oslanja na svoja ranija tefsirska djela, kao što su *Tefsir ajeta el-Kursi* i *Tefsir ajeta en-Nūr* (o njima, vidjeti niže).

4. Tefsir sure Jasin¹⁷

Ovaj komentar napisan je 1030/1621. godine. On je od ključne važnosti za datiranje ostalih Sadrinih spisa i za upotpunjenje ranije građe, kako njegove tako i velikog perzijskog filozofa Afdaludīna Kašānija (u. 610/1213–1214. godine), uglavnom poznatog i kao Baba Afdala.¹⁸ U ovoj knjizi, koja ima više od četrinsto pedeset stranica te je popraćena Mulla ‘Alī Nūrījevim glosama,¹⁹ nema stvarnih podjela, iako ima brojne općenite podnaslove. Za razliku od svih drugih njegovih radova o Svetom tekstu, ovaj tekst sadrži jednu zanimljivu raspravu o vrijednosti i koristi poezije. Ovo se

javlja u kontekstu Sadrinog opovrgavanja gledišta da je Kur'an tek jedan oblik poezije.

Zahvaljujući eshatološkom sadržaju predmetne sure, najznačajniji vid ovog tefsira jeste bavljenje tjelesnim proživljenjem i stanjima onog svijeta. Zanimljivo je da se *Tefsir sure Jasin* više bavi pitanjima eshatologije nego neke druge Sadrine knjige o Kur'anu. On ovdje predstavlja svoje potpuno zrele poglede na kakvoću onog svijeta, s posebnim osvrtom na postajanje duše i oblička koja će ona iskusiti u svojim posmrtnim stanjima. Sadrina psihologija i eshatologija, kao što je ovdje detaljno navedeno, podudaraju se s nekim njegovim raspravama u njegovom djelu *al-Mabda' wa-l-mā'ād* i njegovim bavljenjem stanjima onog svijeta u *Asfāru*.

Jedna od jedinstvenih odlika ovog tefsira jeste njegovo snažno oslanjanje na Ibn Arebijevo djelo i njegove sljedbenike. Premda je to jasno slučaj s drugim Sadrinim djelima, upravo ovaj tekst pokazuje djelotvornost formulacija Ibn Aebijeve škole raspravljajući neke najneugodnije i prastare filozofske probleme. Sadra se naročito pokušava pozabaviti novoplatonističkim vjerovanjem, koje je razmatrao Ibn Sina, a branio Suhrawardi (u. 587/1191. godine), u pogledu vezanosti duša za nebeska tijela na onom svijetu da bi pretrpjele fizičku kaznu za grijeh počinjene na Zemlji. Pažljivo čitanje Sadrinog odgovora datom prethodnicima otkriva da, kroz prizmu Ibn Arebija i njegovih sljedbenika, Mulla Sadra nudi izvanredno rješenje koje je potpuno u skladu s njegovim filozofskim gledištem.²⁰ Doista, ovdje Sadrin stav uveliko osvjetljava njegovo razumijevanje stvaralačkog vida imaginacije na budućem svijetu.

5. Tefsir sure al-Hadīd²¹

Ova je knjiga napisana oko 1022/1613. godine i prvo je Sadrino tefsirsko djelo.²² Ima više od dvjesto osamdeset stranica, a sadrži uvod i

¹⁷ Šadrā, *Tafsīr*, 5:10–480 / *Majmū'at*, 457–493.

¹⁸ Vidjeti ispod odrednicu o djelu *Tafsīr Sūrat al-jumū'a*. Za uvod u Kašanijev život i misao, kao i prijevod više od polovine njegovih objavljenih djela, vidjeti: William Chittick, *The Heart of Islamic Philosophy: The Quest for Self-Knowledge in the Writings of Afdal al-Dīn Kāshānī*, New York, Oxford University Press, 2001.

¹⁹ Šadrā, *Tafsīr*, 5:482–514.

²⁰ Ova je rasprava potaknuta čuvenim *hadīsom* o buđenju.

Vidjeti: Rustom, “Psychology, Eschatology, and Imagination in Mullā Šadrā Šīrāzī's Commentary on the Hadīth of Awakening”, *Islam and Science* 5, br. 1 (2007): 9–22.

²¹ Šadrā, *Tafsīr*, 6:140–327; *Majmū'at*, 518–565.

²² Vidjeti: Šadrā, *Sharḥ Uṣūl al-kāfī*, ur. Muḥammad Khwājāwī, Tehran, Mu'assasa-yi Muṭāla'āt wa-Taḥqīqāt-e Farhangī, 1366. s. h. / 1987), 3:116. Iz dotičnog teksta se jasno vidi da je Sadraov *Tefsīr ajeta Al-Kursi* (vrlo rano djelo) bilo napisano izvjesno vrijeme nakon njegovog djela *Tefsīr sure al-Hadīd*.

zaključak. Kao i *Tefsir sure es-Sedžda*, ne sastoji se od poglavlja u pravom smislu te riječi. Međutim, za razliku od djela *Tefsir sure es-Sedžda*, ono se dosljedno koristi podnaslovima u cjelokupnom djelu, od kojih se svako naziva *otkrovenjem (mukāshafa)*. U štampanom izdanju, Mulla 'Alī Nūrījeve glose također su dodane tekstu.²³

Ovaj komentar sadrži odličan primjer kako je Sadrina transcendentna filozofija (*al-ḥikma al-muta'aliya*) vezana za Kur'ansku poruku. Ovdje se ukratko razmatra njegova doktrina o supstancijalnom kretanju te se povezuje s njegovim pogledom na povećane nivoe opažanja koje ljudska bića doživljavaju na ovom i na budućem svijetu. Stoga je dobar dio ovog komentara posvećen pitanjima psihologije i eshatologije.

Znakovito je da se Sadra oslanja na nekoliko dobro poznatih kur'anskih simbola, kao što su *čuvana ploča (al-lawḥ al-mahfūz)* i *ispisana knjiga (al-kitāb al-mastūr)*, da bi objasnio kako se silazak duše na svijet, njen daljnji razvoj i povratak Bogu te Božije predodređenje njezine sudbine vezuju jedno za drugo. Ovdje opet jasno primjećujemo utjecaj Ibn Arebijeve škole na Sadrine formulacije, posebno s obzirom na njegovo prepoznavanje srca kao mjesta imena Allah i njegovo razumijevanje uloge Božijih imena u krajnjoj svrsi kosmosa.

6. Tefsir sure el-Vāki'a²⁴

Datum sastavljanja ovog djela nije poznat, ali ga sigurno možemo smjestiti između 1030/1621. godine i izvjesnog vremena prije nego što je Sadra napisao svoj *Tefsir sure es-Sedžda*.²⁵ Ovaj tefsir ima više od sto dvadeset stranica i uključuje uvod, podnaslove (ali bez naslova poglavlja) i zaključak. To je pravi popratni komentar načelnih tema ove sure: Sudnji dan i onaj svijet.

Sadra u svom uvodu jasno stavlja do znanja da se ove eshatološke zbilje ne mogu razumjeti bez kušnji (*dharwq*) i povišenog stanja svijesti

(*widždān*). Prema tome, ovaj komentar sadrži prilično iscrpne rasprave o stanjima u kaburu, proživljenju i položajima duša na onom svijetu. Kao i u brojnim drugim svojim knjigama, Sadra navodi da će oblici znanja koje će duše imati na budućem svijetu biti srazmjerni njihovim nivoima znanja na ovom svijetu. Baveći se ulogom imaginacije i njenom vezom s nivoima bitka, Sadra se oslanja na Ibn Arebijev *al-Futūḥāt al-makkiyya* i *Fuṣṣūṣ al-ḥikam*.²⁶ Možda su najzanimljivija obilježja ovog komentara Sadrinih tumačenja mnogih eshatoloških simbola spomenutih u ovoj suri. U tom smislu, ovaj rad podsjeća na odjeljke Sadrinog djela *Tefsir sure el-Hadīd* i kasnijih dijelova njegovog rada *Asrār al-āyāt* – još jednog njegovog teorijskog djela o Kur'anu.

7. Tefsir sure el-Džumu'a²⁷

Tačan datum sastavljanja ovog djela nije izvjestan. Bidārfar smatra da je napisano između 1041/1631. i 1050/1640. godine (općeprihvaćeni datum Sadrine smrti),²⁸ dok Rizvi datira njegovo sastavljanje između 1041/1631. i 1043–4/1634. godine (godinu dana prije novopredloženog datuma Sadrine smrti).²⁹ U uvodu svog prijevoda Sadrinog djela *Eksīr al-'arīfīn*, William Chittick tvrdi da je *Eksīr*, koji je sam po sebi vrijedna prerada Bābā Afḍalovog djela *Džāwidān-nāma*, bio napisan 1030/1621. godine ili možda i ranije, budući da *Tefsir sure Jasin* – zacielo sastavljen 1030/1621. godine, sadrži proširenu verziju građe već sadržane u *Eksīru*. Ovo je navelo Chitticka da zaključi da je *Eksīr* morao biti napisan prije djela *Tefsir sure Jasin*. Chittick tvrdi da je to značajno jer sam *Eksīr* sadrži proširenu verziju građe iz Sadrinog djela *Tefsir sure al-Džumu'a*.³⁰ Ako su Chittickove opaske tačne, *Tefsir sure el-Džumu'a* bi morao biti svrstan prije *Eksīra*, pa time i u raniju, a ne u kasniju fazu Sadrinog životnog poziva. S druge strane, Bidārfar i Rizvi ne smatraju ranim ovaj

²³ Šadrā, *Tafsīr*, 6:331–89.

²⁴ Šadrā, *Tafsīr*, 7:8–134; *Majmū'at*, 495–518. Izbor je preveden u: Jambet, *Mort et résurrection en islam*, 245–263.

²⁵ U *Tafsīru* 7:93, Sadra ukazuje na svoj *Tefsir sure Jasin*, koji je napisan 1022/1621. god.

²⁶ Ibidem, 7:36–7.

²⁷ Šadrā, *Tafsīr*, 7:136–305; *Majmū'at*, 565–589.

²⁸ Bidārfar, "Taqdim", 1:110.

²⁹ Rizvi, *Mullā Šadrā Šīrāzī*, 84. Za Rizvijev argument u korist ranijeg datuma Sadrine smrti vidjeti: 28–30.

³⁰ Vidjeti: Chittick, "Translator's Introduction", u: Šadrā, *The Elixir of the Gnostics*, ur. i prev. William Chittick, Provo, UT: Brigham Young University Press, 2003, xix–xx.

osebujni tefsir, najvjerovatnije zato što ga Sadra ne spominje u uvodu svoga djela *Tefsir sure as-Sedžda*. No, čini se da postoji još jedan dobar razlog da se *Tefsir sure al-Džumu'a* smatra ranim djelom, a to je Sadrino izričito spominjanje svoga rada *Tefsir sure Jasin* u samom djelu *Tefsir sure el-Džumu'a*.³¹

Sadrin *Tefsir sure el-Džumu'a* cjelovit je komentar ove sure, a dugačak je gotovo dvjesto stranica. Ovaj komentar sadrži uvod, dvanaest poglavlja nazvanih *mjestima svanuća (maṭla')*³² i zaključak. Glose Mulla 'Alī Nūrīja pridodane su ovom djelu.³³ Svaki *maṭla'* djela *Tefsir sure el-Džumu'a* vrti se oko jednog ajeta sure, izuzev šestog *maṭla'a*, koji sadrži komentare na šesti i sedmi ajet, te devetog i desetog *maṭla'a*, koji, spojeno, komentiraju deseti ajet. Poglavlja su sastavljena od općenitih podnaslova svojstvenih brojnim Sadrinim tefsirima. Svaki *maṭla'* općenito sadrži nekoliko *isbrāqāta* (prosvjetljenja) i neki od brojnih podnaslova, s nazivima kao što su *mjesečina (nūr qamarī)*, *zemaljska sjena (zill farshī)*, *mjesečeva sjena (zill qamarī)* i *prijestolna svjetlost (nūr 'arshī)*.

Početni ajeti sure *al-Džumu'a* kažu da *sve što je na nebesima i na Zemlji slavi (yusabbihū) Boga*. Ovaj ajet omogućava Sadri da uvede dobro poznatu razliku između nužnog i kontingentnog bića, jer činjenica da sve stvari slave Boga jeste sama po sebi pokazatelj da su kontingentne. Ipak, nisu svi egzistenti isti, jer su neki prozirniji od drugih zahvaljujući svojoj odvojenosti od materije. Stoga, što se više neki egzistent odlikuje materijalnošću, to je slabije njegovo slavljenje Boga, a što se manje materijalnošću odlikuje, to je njegovo slavljenje jače.

Mada se može činiti da se ovaj komentar prvenstveno bavi pitanjima ontologije,³⁴ to

samo vrijedi za prvi *maṭla'*. Ostali *maṭla'i* podrobnije razmatraju Božiju mudrost koja stoji iza Božijeg slanja vjerovjesnikâ čovječanstvu, prirodu znanja i mudrosti te značenje smrti i eshatologiju. Zbog potonjeg, određena pažnja posvećuje se pitanjima psihologije. Kao što je svojstveno nekim njegovim drugim spisima, poput djela *Se aṣl*, Sadra također posvećuje dosta vremena suprotstavljajući ljude koji vole ovaj svijet (posebno ovosvjetovni učenjaci) onima koji vole budući svijet.

Glavna oblast u žiži ovog komentara jesu nivoi vjere (*marātib al-īmān*), što je u skladu sa Sadrinim iskazima u njegovom uvodu u ovaj tekst, gdje navodi da predmetno djelo sadrži osnovne ciljeve vjere (*ummahāt al-maqāsid al-īmāniyya*).³⁵ Možda i više nego u drugim svojim tefsirima, u djelu *Tefsir sure al-Džumu'a* Sadra tumači onaj vid religijskog života koji upotpunjuje vjeru, to jeste praksu. Sadrino bavljenje religijskom praksom najbolje izlazi na vidjelo pred kraj desetog *maṭla'a*, gdje posvećuje jednu duboku raspravu nivoima zazivanja, odnosno prisjećanja (*marātib al-dhikr*).

8. Tefsir sure et-Tārik³⁶

Ovo je drugi najkraći Sadrin komentar Kur'ana. Sastavljen je 1030/1621. godine. *Tefsir sure at-Tārik*, koji ima nešto više od pedeset stranica, sadrži važan uvod, nekoliko podnaslova s različitim nazivima i kratki zaključni odlomak. U uvodu, dok govori o svom otkrivanju ljepote nevjestice (*džamāl al-'arā'is*) i djevice (*abkār*) kur'anskih sura i ajeta,³⁷ Sadrin jezik odaje njegovo dugovanje sufijskoj kur'anskoj egzegetskoj tradiciji. Također, ukazuje na ulogu darivanja Božije milosti u razumijevanju Kur'ana.³⁸

djelo. Stoga, u ovom kontekstu prevedoh predmetni termin kao *dawning place* (mjesto svanuća). Za raspravu o ovom terminu unutar konteksta sufijske kur'anske egzegetske tradicije vidjeti: Kristin Zahra Sands, *Sūfī Commentaries on the Qur'ān in Classical Islam*, New York, Routledge, 2006, 8–12.

³³ Šadrā, *Tafsīr*, 7:446–67.

³⁴ Usp. Ibrahim Kalin, "An Annotated Bibliography of the Works of Mulla Šadrā with a Brief Account of his Life", *Islamic Studies* 42, br. 1 (2003): 39; Rizvi, *Mullā Šadrā Shirāzī*, 84.

³⁵ Šadrā, *Tafsīr*, 7:139.

³⁶ Šadrā, *Tafsīr*, 7:308–59; *Majmū'at*, 589–598.

³⁷ Šadrā, *Tafsīr*, 7:308.

³⁸ *Ibid.*, 7:309.

³¹ Vidjeti: Šadrā, *Tafsīr*, 7:218. Štaviše, izgleda da neki drugi unutarnji dokazi ukazuju na to da je ova knjiga napisana nakon *Asfāra* (vidjeti: Šadrā, *Tafsīr*, 7:256), koji je dovršen 1037/1628. god. (Rizvi, *Mullā Šadrā Shirāzī*, 54).

³² Oni koji su upoznati sa sufijskom komentatorskom tradicijom odmah će prepoznati (kur'anski) termin *maṭla'* (97:5), jer on djeluje kao jedan od smislova sufijske kur'anske egzegeze. Može se prevesti na nekoliko načina: *anagogic sense* (anagoški smisao), *lookout point* (vidikovac) ili *transcendent perspective* (transcendentno gledište). Način na koji Sadra ovdje upotrebljava taj termin ukazuje na to da bismo ga trebali razumjeti u kontekstu njegovog bavljenja hijerarhijama (i kosmološkom i psihološkom), koje su razvijene kroz cjelokupno tefsirsko

Tematski, *Tefsir sure at-Tārik* sličan je dije-
lovima djela *Tefsir sure al-Vāki'a*. Najzanimlji-
viji dio predmetnog komentara jeste njegova
rasprava o kosmologiji i tome kako egzisten-
cija neba (*samā'*) spomenutog u uvodnom aje-
tu *sure at-Tārik* ukazuje na Božiju egzistenciju.
Ovdje Sadra pokušava utvrditi kontingenciju
neba pa pri tome nastavlja pokazivati kako ono
što je kontingentno nužno ukazuje na ono što je
izvan sebe sama, naime na Nužnog (*al-wājib*).
Jedan vid ovog komentara, koji se ne može naći
u drugim Sadrinim tefsirima, jeste njegovo
bavljenje fazama čovjekova razvoja (potaknu-
to šestim i sedmim stavkom ove sure). Ovo je
mjesto savršena nadopuna Sadrine doktrine o
supstancijalnom kretanju (*al-ḥaraka al-jawhā-
riyya*), iako ovdje ne oslikava izričito vezu izme-
đu toga dvoga.

9. Tefsir sure el-A'lā³⁹

Poput nekih drugih prethodno opisanih tef-
sira, ovaj rad je najvjerovatnije napisan nakon
1022/1613. godine, a zacijelo prije sastavljanja
Sadrinog djela *Tefsir sure as-Sedžda*. Bivajući u
izvjesnoj mjeri kratka rasprava (manje od pe-
deset stranica), *Tefsir sure al-A'lā* najustrojeni-
ji je od svih Sadrinih spisa o Kur'an. On sadrži
uvod, sedam poglavlja⁴⁰ i veoma kratak zaključ-
ni odlomak. Svako poglavlje nosi naziv *tesbih*
(iskazivanje transcendencije, odnosno slavlje-
nje), a svaki *tesbih* posvećen je jednom ajetu ili
više ajeta ove sure.

Predmetna sura započinje naredbodavno,
zapovijedajući čitaocima da slave ime Boži-
je (*sabbih ism rabbika l-a'lā*) i to je razlog zbog
kojeg Sadra naziva poglavlja svoga komentara
tesbihima. On započinje svoj komentar obja-
šnjenjem da je prvobitna oznaka (*al-maqsūd
al-ašlī*) korijena *s. b. h.* Božija transcendenci-
ja i uzvišenost. Iako dotični korijen označava
slavljenje, tako je zbog navođenja toga koliko
je Bog drugačiji i udaljen. Otuda svako poglav-
lje započinje Božijom transcendencijom, a za-
tim oslovljava različita pitanja, kao što su Božije

proviđenje i briga za Njegova stvorenja, Njego-
va svojstva te vrste prokletstva i blagostanja koje
će ljudi doživjeti na onom svijetu.

10. Tefsir sure az-Zilzāl⁴¹

Veličinom i opsegom daleko najskromni-
ji Sadrin komentar neke kur'anske sure, ovo
djelo od trideset i četiri stranice sadrži krat-
ki uvod, općenite podnaslove i kratak za-
ključak. Znamo da je ovaj tefsir bio napisan
prije 1042/1632. godine, s obzirom na to da
ga Sadra spominje poimenično u svom dje-
lu *Tefsir sure asl-Sedžda*. I, što je još važnije,
u ovom tefsiru izričito spominje svoje po-
znato djelo *al-Shawāhid al-rubūbiyya*.⁴² Kao
što primjećuje Rizvi, *Shawāhid* je morao biti
dovršen prije 1041/1631. godine, jer u ovom
tekstu Sadra govori o svom cijenjenom učitelju
Mir Dāmādu (u. 1041/1631. godine)
kao još živom.⁴³ *Shawāhid* je zrelo djelo te
je bilo predmet brojnih važnih komentara,
od kojih je najznačajniji onaj kadžarskog fi-
lozofa i Sadrinog sljedbenika Mulla Hādija
Sabziwārija (u. 1289/1873. godine). Prema
Rizviju, *Shawāhid* je bio dovršen između
1030/1621. i 1040/1630. godine, ali sigurno
prije 1041/1631. Budući da je *Asfār* bio dovr-
šen 1037/1628. godine, a *Shawāhid* je po svoj
prilici bio napisan nakon *Asfārovog* dovršetka,
bilo bi sigurno datirati dovršetak *Shawāhida*
negdje između 1037/1628. i 1041/1631. godi-
ne. Budući da se u djelu *Tefsir sure az-Zilzāl*
spominje *Shawāhid*, najranije je mogao biti
napisan 1628. godine. Stoga možemo odrediti
datum sastavljanja ovog tefsira negdje između
1037/1628. i 1041/1632. godine.

Postoji nekoliko slučajeva u ovom tefsiru
gdje Sadra neposredno povezuje pojam *Svetog
teksta* sa svojom ontologijom i kosmologijom.⁴⁴
Neke zanimljive pojedinosti pojavljuju se i u
njegovom izlaganju prirode listova (*suhuf*) ljud-
skih djela koji će se iznijeti na Danu sudnjem.
Iako ova sura ne spominje te listove, njena po-
sljednja dva stavka govore o ljudima koji vide

³⁹ Sadra, *Tafsir*, 7:362–407; *Majmū'at*, 598–607.

⁴⁰ Usp. Kalin, "An Annotated Bibliography", 38; Rizvi, *Mullā
Sadra Shīrāzi*, 85.

⁴¹ Sadra, *Tafsir*, 7:410–44; *Majmū'at*, 607–613.

⁴² Sadra, *Tafsir*, 7:435.

⁴³ Rizvi, *Mullā Sadra Shīrāzi*, 59.

⁴⁴ Za korisnu raspravu o ovoj pojavi vidjeti: Shigeru Kamada, "Mullā
Sadra Between Mystical Philosophy and Qur'an Interpretation
through His Commentary on the 'Chapter of the Earthquake'",
International Journal of Asian Studies 2, br. 2, 2005, 275–289.

svoja dobra i loša djela. Otuda je pojam viđenja na onom svijetu jedna od glavnih tema koja se provlači kroz ovaj komentar.

Komentari pojedinačnih kur'anskih ajeta

11. Tefsir Ajetul-Kursije⁴⁵

Ovo djelo, koje ima više od tristo stranica, napisano je oko 1022/1613. godine, pa je, prema tome, jedno od najranijih Sadrinih djela posvećenih Kur'anu. Suprotno onome na što naslov djela ukazuje, ono nije samo komentar Ajeta o Prijestolju (Kur'an 2:255). Pola teksta jeste zapravo komentar dvaju ajeta koji ga slijede. Ova je knjiga podijeljena na uvod, dvadeset rasprava (*maqāla*) s različitim općenitim naslovima i zaključak. Prvih jedanaest rasprava posvećene su komentiranju Ajeta o Prijestolju, rasprave od dvanaeste do petnaeste (Kur'an 2:256) i rasprave od šesnaeste do dvadesete (Kur'an 2:257). Kao i njegov *Tefsir sure al-Bekare*, Sadrini komentari na druga dva ajeta ove sure također mu omogućavaju da oslovi pitanja vezana za značenje vjere i nevjerovanja.

Spominjanje "zauzimanja" u Kur'anu 2:255, "čvrstog hvatišta" (*al-'urwat al-wuthqā*) u Kur'anu 2:256 i Božijeg vilajeta u Kur'an 2:257 podstiče Sadru da razmatra instituciju imame-ta i njenu opravdanost, kao i stvarnost "zauzimanja" na Sudnjem danu – sagledavanja koja ne prikazuje ni u jednom svom drugom tefsiru.⁴⁶ Teško je utvrditi zašto izrazito šijsko obilježje ove knjige gotovo nestaje čim posegnemo za Sadrinim završnim tefsirrom. Istovremeno, njegovo posljednje djelo o vjerskom tekstu, nepotpuni *Sharḥ Uṣūl al-kāfi* (dovršen 1043–4/1634. godine), jeste po svojoj prirodi jednako šijsko kao i *Tefsir Ajetul-Kursije*.

⁴⁵ Sadra, *Tafsir*, 4:8–342/*Majmū'at*, 290–357. Izbor je preveden u: Jambet, *Mort et résurrection en islam*, 264–285.

⁴⁶ Jedan od zamjenskih naslova ovog djela jeste *Tafsir al-'urwat al-wuthqā*. Ovaj se izraz može povezati sa zauzimanjem koje potvrđuju imami i dobro poznati hadis o Nuhovoj lađi (*safinat Nuh*). Vidjeti uvod Muḥammada Khwājawija u: Sadra, *Tafsir*, 4:5. Ovaj naslov (tj. *Tafsir al-'urwat al-wuthqā*) ponekad je pogrešno pripisivan Sadrinom sinu. Vidjeti: Ma'sūm 'Alī Shāh, *Ṭarā'iq al-ḥaqā'iq*, ur. Muḥammad Ja'far Mahjūb, Tehran, Ketābkhāna-je Sanā'ī, 1960, 1:182. 'Abd al-Nabī Qazwīnī, *Tatmīm Amal al-āmīl*, ur. Sayyid Aḥmad Husaynī, Kom, Maktabat Āyat Allāh Mar'ashī, 1987, 51,

Sadra se ovdje također bavi prirodom bitka, Božijom milošću te Božijim imenima i svojstvima. Znakovito je da nekoliko ključnih odlika ovog rada u pitanjima koja se tiču eshatologije i soteriologije, značaja izgovaranja *te-blīla* te prirode Božije Biti i svojstava, idu uporedo ili čak odgovaraju odjeljcima Sadrinog djela *Tefsir sure Fatīhe*, pa stoga djelimično služi kao jedan od glavnih izvora ovog teksta.

12. Tefsir ajeta an-Nūr⁴⁷

Sadrin opsežni komentar ajeta o svjetlosti (nešto više od osamdeset stranica) dovršen je 1030/1621. godine, sadrži uvod, šest odjeljaka (*fuṣūl*, često podijeljene u pododjeljke s raznim općenitim podnaslovima) i zaključni iskaz (*khātima wa-waṣīyya*). Od svih njegovih djela o Kur'anu, ovaj je *tefsir* zadobio najviše pažnje u modernoj nauci. Čini se da za to postoji dobro opravdanje, jer baš ovaj *tefsir* predočava mnoga bitna sagledavanja Sadre kao filozofa/mistika koji komentira Sveti tekst.

S obzirom na to da postoji prilično duga tradicija komentiranja ajeta o svjetlosti, Sadra se oslanja na komentare Ibn Sīne, Ghazālīja (u. 505/1111), Fakhr al-Dīna al-Rāzīja (u. 606/1210) i Našīr al-Dīna Ṭūsīja (u. 672/1274). Osim što navodi imame, on također pokazuje svoje poznavanje izreka sufija, navodeći ličnosti kao što su Ḥasan al-Bašrī (u. 110/728), Kharrāz (u. 286/899), Dhū l-Nūn (u. 245/860), Abū Yazīd Bisṭāmī (u. 234/848. ili 261/875), Shībli (u. 334/946) i, posredno, 'Ayn al-Quḍāt Hamadānī (u. 526/1131).⁴⁸

Očekivano, Sadra jasno poistovjećuje svjetlost s bitkom te je primjenjuje na bremenitu simboliku predmetnog ajeta. To mu onda omogućava da poveže bitnost svjetlosti i simbole

izgleda pripisuje ovo djelo također Sadrinom sinu, ali ga naslovljava kao *Tafsir Āyat al-kursī*.

⁴⁷ Sadra, *Tafsir*, 4:345–427 / *Majmū'at*, 358–375. Preveden kao *On the Hermeneutics of the Light Verse of the Qur'an*, prev. Latimah Peerwani, London, ICAS Press, 2004.

⁴⁸ Za rasprave o Sadrinoj vezi sa sufizmom vidjeti: Carl Ernst, "Sufism and Philosophy in Mullā Sadra", u: *Mullā Sadra and Transcendent Philosophy (Islam-West Philosophical Dialogue. The Papers Presented at the World Congress on Mullā Sadra, May, 1999, Tehran)*, Tehran, SIPRI, 2001, 1:173–92; Janis Ešots, "Mullā Sadra's Teaching on *Wijūd*: A Synthesis of Philosophy and Mysticism", doktorska dis., Tallinn University, 2007.

dotačnog ajeta sa svojom psihologijom, kosmologijom i antropologijom. Ovdje se naročito dobro izlaže priroda i kosmička uloga savršenog čovjeka. Za razliku od ostalih Sadrinih *tefsīra*, izgleda da je u ovom tekstu veći naglasak stavljen na pitanje samospoznaje, što opet ispljava utjecaj Bābā Afđalovog djela.

13. Tafsīr Kur'ān 27:88⁴⁹

Čini se da je Sadri ovaj trostrani, nepotpuni komentar Kur'ana 27:88: *A ti gledaš u planine, misleći da su nepomične...*, prvi pripisao Āqā Bozorg.⁵⁰ Možda bi bilo najbolje ovo djelo smjestiti u vrlo rano razdoblje Sadrinog životnog poziva zbog njegovih izrazito šijskih prizvuka.⁵¹ Pod pretpostavkom da je ova rasprava rano djelo, ona bi mogla biti dobar primjer onoga što je Sadra imao na umu kad je govorio o svojim "raznovrsnim spisima" (*mutafarraqāt*) o Kur'anu, a koje je razlikovao od svojih cjelovitijih *tefsīra*.⁵² Uistinu, ovo djelo je "raštrkano" po tome što izlaže skup razbacanih promišljanja o Kur'anu 27:88. U pogledu i stila i sadržaja ovaj tekst nalikuje drugim Sadrinim *tefsīrima*, pa stoga nema opravdanog razloga pretpostavljati da on nije njegov autor, tim više što se u predmetnoj raspravi jasno spominje (ali se ne razvija) Sadrina doktrina o supstancijalnom kretanju.

Teorijska djela o Kur'anu

14. Mafātīh al-ghayb⁵³

U završnoj fazi Sadrinog životnog poziva, njegovi spisi o Kur'anu poprimili su malo drukčiju usredsređenost. Dok je prije 1041/1631. godine napisao niz neovisnih komentara sura i ajeta, od 1041/1631. godine do kraja svog života počeo je pisati knjige koje se bave različitim hermeneutičkim pitanjima i temama u vezi s Kur'anom. Ovo pomjeranje

usredsređenosti najbolje je posvjedočeno u djelu *Mafātīh al-ghayb* (usp. Kur'an 6:59) napisanom 1042/1632. godine.

Nije sasvim jasno zašto Sadra nije posvetio neku raspravu samostalnim pitanjima koja se tiču Kur'ana sve do *mnogo kasnijeg vremena* u svome intelektualnom životu. Bilo bi pogrešno reći da je *Mafātīh* bio napisan nakon što se Sadrino intelektualno gledište razbistrilo, s obzirom na to da je njegovo prvo tefsirsko djelo prilično zrelo te da je bilo dovršeno mnogo prije započinjanja *Asfāra*. Također bi bilo neispravno kazati da je Sadra napisao *Mafātīh* kao uvod u svoje komentare Kur'ana, jer u samom *Mafātīhu* ima malo dokaza koji na to ukazuju. Sve što sa sigurnošću možemo reći jeste da se, nakon što je već napisao više od deset tefsira, Sadrino gledište produbilo kad je pisao *Mafātīh*, pa je stoga bio u boljoj prilici osvrnuti se na općenita hermeneutička pitanja i važne teme vezane za Kur'an. Otuda se može reći za *Mafātīh* da predstavlja utjelovljenje Sadrinog hermeneutičkog pristupa Kur'anu.⁵⁴

Objavljena verzija *Mafātīha* ima više od sedamsto stranica te je popraćena Mulla 'Alī Nūrījevim opsežnim glosama.⁵⁵ Ova knjiga sadrži važan uvod i dvadeset poglavlja, odnosno *ključeva* (*mafātīh*), od kojih prvih deset čine prvi dio, a drugih deset drugi dio. Svako se poglavlje sastoji od različitih podnaslova, od kojih svi imaju osebujne nazive.

Tehnički govoreći, *Mafātīh* nije djelo o Kur'anu niti o kur'anskoj hermeneutici, jer se samo prva dva ključa bave samim Kur'anom. Prvi ključ (koji je znatno proširena rasprava o nekim odjeljcima Sadrinog *Asfāra* i, u manjoj mjeri, dijelovima njegovog rada *Tefsira sure as-Sedžde*) i drugi ključ prožimaju preostalih osamnaest ključeva na takav način da je bez njih nemoguće razumijevanje toga kako je *Mafātīh* u cijelosti namijenjen ocrtavanju

⁴⁹ Šadrā, *Majmū'at*, 614–616.

⁵⁰ Vidjeti: Āqā Bozorg, *Dhari'a*, 4:278.

⁵¹ Na dva mjesta u tekstu spominje se tefsir "Alija ibn Ibrāhīma", što je najvjerojatnije ukazivanje na važnog ranog šijskog komentatora Kur'ana, al-Qummija (u. 307/919). Sadra se također poziva pomalo nerazumljivo na *shiqshiqiyya*, što izgleda povezuje s "ljudima od inteligencije" (*ahl al-fatāna*), kojima zbilja smaka svijeta nije skrivena. Vidjeti:

Šadrā, *Majmū'at*, 615. Čitaocce koji su upoznati s djelom *Nahđzul-belage*, izraz *shiqshiqiyya* podsjeća na treći govor iz te knjige.

⁵² Vidjeti: Šadrā, *Tafsīr*, 6:6 i iznad.

⁵³ Šadrā, *Mafātīh al-ghayb*, ur. Muḥammad Khwājāwī, Bejrut, Mu'assasat al-Tārikh al-'Arabi, 2002, 75–782.

⁵⁴ Vidjeti: Rustom, *Triumph of Mercy*, pogl. 1.

⁵⁵ Šadrā, *Mafātīh*, 787–881.

Sadrine hermeneutike. Stoga, četvrti ključ, koji se odnosi na različite vrste nadahnuća (*ilbām*) koje osoba može dobiti, sam po sebi ne može djelovati kao nacrt Sadrine hermeneutike, ali kazuje ono što Sadra veli u prvom ključu, gdje razmatra Objavu (*wahy*). To znači da poglavlja predmetne knjige nakon drugog ključa – koji se bave temama kao što su priroda znanja, angelologija, eshatologija, stvaranje svijeta i kretanje na putu ka Bogu – ne omogućavaju da se pravilno izdvoji Sadrina hermeneutička teorija. Ona djeluju kao praktične primjene teorijskih razmatranja izloženih u prvom i drugom ključu, ili, u rijetkim slučajevima, razrađuju neke ideje o kojima se raspravlja u njima. S tog gledišta, oni odjeljci od trećeg do dvadesetog ključa, gdje se Sadra bavi Kur'anom, nalikuju njegovim promišljanjima o ajetima koji se mogu naći u njegovim tefsirskim i netefsirskim djelima.

15. *Asrārul-āyāt wa anwārul-bayyināt*⁵⁶

Asrārul-āyāt je napisan tokom završne faze Sadrinog životnog poziva. Ima više od dvjesto stranica, dok su Mulla 'Alī Nūrijeve glose duže od same knjige.⁵⁷ *Asrār* se sastoji od uvoda i tri odjeljka (*taraf*). Svaki odjeljak je dodatno podijeljen u nekoliko pododjeljaka poznatih kao mjesta svjedočenja (*mashhad*), od kojih svaki sadrži nekoliko načela (*qā'ida*). Opseg ovog djela je širok, jer u njemu Sadra raspravlja o širokom rasponu teoloških i filozofskih tema, često se oslanjajući na kur'anske stavke u svojim raspravama.

Asrār se bavi raznim filozofskim i mističkim pitanjima: stazom putnika prema Bogu i metodom onih koji su čvrsto ukorijenjeni u znanju (ukazivanje na Kur'an 3:7), dokazima za Božiju egzistenciju, prirodom Najuzvišenijeg imena (*al-ism al-a'zam*) i njegovim mjestom očitovanja (*mazhar*, tj., savršeni čovjek), muhamedanskom zbiljom, vremenjskim nastankom svijeta, promišljanjima o

prolaznosti ovosvjetskog života i eshatologijom. U *Asrāru*, Sadra također razmatra imena i odlike Kur'ana, razliku između Božijeg govora i Njegove knjige, način objavljivanja vjerovjesnicima, prirodu Božije knjige, Božije obraćanje (*khibāb*) Svojim stvorenjima i potpune riječi (*al-kalimāt al-tāmmāt*) o kojima se govori u jednom poznatom hadisu.

16. *Mutashābihāt al-Qur'ān*⁵⁸

Iako nemamo datum sastavljanja ove kratke rasprave o dvosmislenim ajetima Kur'ana, može biti da je napisana nakon *Mafātiha*, jer izgleda da dijelovi ove rasprave tumače kraće rasprave u odgovarajućim odjeljcima *Mafātiha*.⁵⁹ Sama rasprava sastoji se od uvoda i pet poglavlja (*fusūl*) i nije duža od trideset stranica.

Sadra započinje ovaj tekst sažimajući problem dvosmislenih ajeta i ukratko ističući gledišta svojih prethodnika. Ovdje on kritizira brojna tumačenja tih ajeta komentatora Kur'ana kao, ništa drugo doli sofizam. Sadra zatim pokreće napad na tumačenja Svetog teksta koja su iznijeli poricatelji Božijih svojstava (*ahl al-ta'īl*). Nakon što je analizirao stajališta drugih on prelazi na vlastito bavljenje dvosmislenim ajetima, raspravljajući o prirodi metafore i objašnjavajući kako otkrivenje (*kashf*) djeluje u tumačenju ovih ajeta. Sadra pažljivo govori svojim čitaocima da ne treba sve ajete koji se ne mogu racionalno razumjeti tumačiti metaforički. Upravo se pomoću otkrivenja može spoznati zbilja onih kur'anskih ajeta koji se naizgled protive razumu.

Djela o Kur'anu upitne vjerodostojnosti

17–19. Tefsiri sura *Jusuf*, *Talāk* i *Kadr*

Carl Brockelmann pripisuje *Tefsir sure Jusuf* Sadri, ali u Sadrinim spisima nema ukazivanja na ovo djelo i čini se da postoji jedno prilično

⁵⁶ Šadrā, *Asrār al-āyāt wa-anwār al-bayyināt*, ur. S. M. Mūsawī, Tehran, Enteshārāt-e Hikmat, 1385. s. h. / 2006.

⁵⁷ Ibidem, 223–522.

⁵⁸ Šadrā, *Se risāla-ye falsafī*, ur. Dželāluddīn Āshtiyānī, Tehran, Markazī-ye Enteshārāt-e Daftar-e Tablighāt-e Islāmi, 1379. s.h./2000, 257–284. Prijevod ovog djela se može naći u: David Dakake, "Defining Ambiguity: Early and Classical

Commentary on the *Mutashābih* Verses of the Qur'an", doktorska dis., Temple University, u nastajanju.

⁵⁹ Usp. Dželāluddīn Āshtiyānī, "Muqaddeme-ye muṣaḥḥih", 77. Āshtiyānījeve glose na ovaj tekst, koje se mogu naći u: Šadrā, *Se risāle*, 285–310, uglavnom se sastoji od onih izvadaka iz *Mafātiha* koji razmatraju kur'anske *mutashābih* stavke.

kasno ukazivanje na *Tefsir sure at-Talāk*.⁶⁰ Izgleda da nema nijednog postojećeg rukopisa djela *Tefsir sure at-Talāk* ili *Tefsir sure al-Kadr*.

20. Tefsir sure ad-Duhā

Nekoliko autora, od kojih je prvi izgleda bio Āqā Bozorg, pripisali su ovaj naslov Sadri. *Tefsir sure ad-Duhā* naveden je u "pojedinačnim tefsirskim odrednicama" djela *Dhari'a*,⁶¹ ali se ne pojavljuje među naslovima nabrojanim u njegovim "osnovnim tefsirskim odrednicama". Teško je utvrditi da li je prva od dvije "osnovne tefsirske odrednice" bila napisana prije negoli je odrednica o djelu *Tefsir sure ad-Duhā* dospjela na popis "pojedinačnih tefsirskih odrednica". Premda je broj prethodne odrednice 1.283, a broj potonje 1.466, njeno je mjesto vezano za abecedni red. Otuda nije moguće prosuditi da li je Āqā Bozorg želio prepraviti svoj prvi spisak "osnovnih tefsirskih odrednica", ali da nije imao priliku za to. Zapravo, svezak u kojem se obje ove odrednice pojavljuju bio je uređen i štampan nakon Āqā Bozorgove smrti pod nadzorom njegovih sinova.⁶² Ovaj problem dodatno usložnjava činjenica da se u prvom popisu "osnovnih tefsirskih odrednica" kaže da je izvor za njegovo navođenje Sadrinih tefsira zbirka Sadrinih tefsira štampana 1333/1914. godine. No, Āqā Bozorg navodi da je *Tefsir sure ad-Duhā* pronađen u štampanoj zbirci njegovih tefsira iz 1332/1913. godine.⁶³ Sve naknadne odrednice u djelu *Dhari'a* koje upućuju na ovu štampanu zbirku datiraju je u 1332/1913. godinu, pa je vjerovatno datum 1333/1914. godine bio autorova omaška. Činjenica da Āqā Bozorg nema odrednicu o ovom djelu u svom popisu "pojedinačnih tefsirskih odrednica" također može dovesti u pitanje njegovo

pripisivanje Sadri. Prema Nahīdu Bāqiriju Khurramdashtiju i Fāṭimi Ašgharī, ovaj naslov sačuvan je u rukopisnom obliku.⁶⁴

21. Tefsir sure al-Ihlas⁶⁵

Ovaj naslov obično se ne pripisuje Sadri, ali je uključen u neke novije bibliografije njegovih djela.⁶⁶ Budući da se ovaj tekst ne može datirati u određeno razdoblje, ako je Sadra njegov autor, mogao ga je napisati u bilo kojoj fazi svog životnog poziva. U poređenju s njegovim drugim tefsirima, *Tefsir sure al-Ihlas* drukčije je ustrojen i njegove rasprave nisu tako iscrpne kao one u tekstovima slične veličine (tj., manje od četrdeset stranica). Predmetni je tefsir neobično podijeljen na dva dijela, što izgleda kao dvije zasebne rasprave. Prvi dio se sastoji od uvoda, koji sačinjava šest odjeljaka, odnosno "fajdi" (*fā'ida*), komentara ajeta sure i zaključka, koji sačinjavaju dvije fajde. Prvi dio komentara uglavnom se bavi dokazivanjem Božije jednosti. Nema ništa naročito sadrijsko u ovom dijelu komentara. Jezik je prilično jednostavan, a sve vrijeme očito je oslanjanje na terminologiju Ibn Arebijeve škole.

Drugi dio tefsira također je popratni komentar svakog ajeta Kur'ana 112. U uvodu drugog dijela, koji je najvažniji odjeljak rada *Tefsir sure al-Ihlas*, autor ukratko razmatra simboliizam slova *bismile*.

22–24. Ma'ānī al-alfāz al-mufrada min al-qur'ān, Risāla fī rumūz al-qur'ān i Ta'liqā 'alā anwār al-tanzil

Djelo *Ma'ānī* prvi su naveli Khurramdashti i Ašgharī.⁶⁷ Oni kažu da je to kratka rasprava u kojoj se raspravlja o nekim pojedinačnim izrazima i/ili frazama iz Kur'ana. Čini se da Sadra u svojim spisima ne ukazuje na ovo djelo. Po svojo

⁶⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Lajden, Brill, 1938, dod. 2:589.

⁶¹ Āqā Bozorg, *Dhari'a*, 4:338. Za moju trodijelnu podjelu odrednica djela *Dhari'a* o Sadrinim radovima vezanim za Kur'an, vidjeti iznad b. 2.

⁶² Vidjeti: *Encyclopaedia Iranica*, s.v.v. "*al-Dhari'a elā tašanif al-šī'a*" (od Etana Kohlberga).

⁶³ Āqā Bozorg, *Dhari'a*, 4:338. Čini se da se zbirka Sadrinih tefsira kojim se koristi Āqā Bozorg razlikuje od litografskog izdanja koje je u mom posjedu, jer je potonje bilo štampano desetak godina ranije i, što je još važnije, ne sadrži *Tafsir sure ad-Duhā*.

⁶⁴ Nahid Bāqiri Khurramdashti (u saradnji s Fāṭimom Ašgharī), *Ketabsbenāsi-ye jāmi'-e Mullā Šadrā*, Tehran, SIPRI, 1999, 72.

⁶⁵ Šadrā, *Majmū'at al-rasā'il al-falsafiyā*, ur. Hāmid Nāji Iṣfahānī, Bejrut, Dār Ihyā' Turāth al-'Arabī, b. d., repr. iz, 429–472.

⁶⁶ Vidjeti: Kalin, "An Annotated Bibliography," 40; Khurramdashti i Ašgharī, *Ketabsbenāsi-ye jāmi'-e Mullā Šadrā*, 73; Rizvi, *Mullā Šadrā Šivāzi*, 109.

⁶⁷ Khurramdashti i Ašgharī, *Ketabsbenāsi-ye jāmi'-e Mullā Šadrā*, 74.

prilici, i ono je izvadak iz nekog većeg djela. Ova postavka je, može biti, tačna, jer u svom opisu sadržaja Sadrinog *Mafātiḥa* Āqā Bozorg navodi da jedan od odjeljaka u prvom *ključu* govori o “*ma’ānī al-alfāz al-mufrada*” Kur’ana.⁶⁸ Ravnajući se samo po ovom opisu, izgleda da on odgovara ključu 1:1–3. *Risāla fī rumūz al-qur’ān*, koju je naveo jedino Brockelmann,⁶⁹ vjerovatno je ista kao i *Ma’ānī*, ili barem njegov dio, jer njen naslov ukazuje na to da odgovara ključu 1:1, koji govori o kur’anskim simbolima (*rumūz*).

Zahvaljujući Sadrinom popisu knjiga iz lične biblioteke,⁷⁰ znamo da mu je bio poznat tefsir čuvenog sunijskog teologa i egzegete ‘Abdullaha al-Bayḏāwija (u. 716/1316. godine), čiji su dijelovi

djela *Anwār al-tanzīl* bili u njegovom posjedu.⁷¹ Međutim, uobičajeno pripisivanje Sadri niza glosa na ovaj tekst pod naslovom *Tā’līqā ‘alā Anwār al-tanzīl*⁷², po svojoj prilici, pogrešno.⁷³

Dodatak

Redosljed Mulla Sadrinih djela o Kur’anu

Ispod je okvirni redosljed Sadrinih djela u vezi s Kur’anom koja su neupitne vjerodostojnosti.⁷⁴ Prva tabela razmatra samo ta djela, a druga, s obzirom na njegove databilne spise koji nisu o Kur’anu. Da bih izbjegao zabunu, upotrebljavao sam samo gregorijanske datume.

Okvirni redosljed Mulla Sadrinih djela o Kur’anu

Godina	Naslov	Napomene
oko 1613.	<i>T. S. Ḥadīd</i>	Prvo <i>tefsīrsko</i> djelo; prije <i>T. Ā. Kursī</i>
oko 1613.	<i>T. Ā. Kursī</i>	Ubrzo nakon <i>T. S. Ḥadīd</i>
oko 1613.	<i>T. K. 27:88</i>	Nepotpuno; vjerovatno vrlo rano djelo
1621.	<i>T. Ā. Nūr</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1621.	<i>T. S. Ṭarīq</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1621.	<i>T. S. Yāsīn</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1621–32.	<i>T. S. Wāqī’a</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i> ; nakon <i>T. S. Yāsīn</i>
1621–32.	<i>T. S. A’lā</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1628–32.	<i>T. S. Jumū’a</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i> ?; nakon <i>T. S. Yāsīn</i>
1628–32.	<i>T. S. Zilzāl</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1628–32.	<i>T. S. Sajda</i>	Nakon svih navedenih (ali ne i <i>T. S. Jumū’a</i> ?); prije <i>Mafātiḥa</i>
1631.	<i>Asrār</i>	Možda poslije <i>Mafātiḥa</i>
1632.	<i>Mafātiḥ</i>	
1632–34.	<i>Mutashāb</i>	Najvjerovatnije poslije <i>Mafātiḥa</i>
1632–34.	<i>T. S. Fātiḥa</i>	Poslije <i>Mafātiḥa</i>
1632–34.	<i>T. S. Baqara</i>	Poslije <i>T. S. Fātiḥa</i>

⁶⁸ Āqā Bozorg, *Dhārī’a*, 21:305.

⁶⁹ Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, dod. 2:589.

⁷⁰ Vidjeti: Šadrā, *Yaddāsht-hā-yi Mullā Šadrā bamrah bā fibrīst-i kitābkhāna-yi shakhsī-yi Mullā Šadrā*, ur. Muḥammad Barakat, Kom, Enteshārāt-e Bidār, 1377. s. h. / 1998. Iznova je naveden na engleskom u: Rizvi, *Mullā Šadrā Shīrāzī*, 117–135. Za odrednicu o Bayḏāwiju vidjeti ibid., 118–119. Ovaj popis djela, iako vrlo koristan, zasigurno ne predstavlja cjelovit spisak svih tekstova koje je Sadra posjedovao tokom svoga životnog poziva. Prema uredniku kataloga Sadrine lične biblioteke, Sadra je najkasnije mogao izraditi ovaj popis otprilike dva desetljeća prije svoje smrti (vidjeti: Šadrā, *Yaddāsht-hā*, 8–9).

⁷¹ Za ovo djelo, vidjeti: Bayḏāwī, *Anwār al-tanzīl wa-asrār al-ta’wīl*, Kairo, Dār al-Kutub al-‘Arabiyya, 1911.

⁷² Vidjeti, naprimjer: Dihqan Mangabadi, “Mullā Šadrā’s Method of Qur’ān Commentary”, u: *Eschatology, Exegesis, Hadith (Islam-West Philosophical Dialogue: The Papers Presented at the World Congress on Mullā Šadrā*, May, 1999), Tehran, SIPRI, 2005, 441, gdje autor ima “*Ḥabīyyah* (sic) *bar* (marginalnu glosu o djelu) *Tafsīr Bayḏāwī* (sic)”; Muḥammad ‘Alī Mūdarris, *Rayḥānat al-adab*, Tehran: Ketābfūrūshī-ye Khayyām, 1369. s. h. / 1990, 4:419.

⁷³ Vidjeti: Rizvi, *Mullā Šadrā Shīrāzī*, 116.

⁷⁴ Datumi dati u ovom okvirnom redosljedu temelje se na sljedećim djelima (prema redu njihove korisnosti): Rizvi, *Mullā Šadrā Shīrāzī*, 51–135; ukazivanja unutar Sadrinih spisa; Bidārfar, “*Taqdim*”, 110–1; Chittick, “*Translators’ Introduction*”, xix–xx.

Redoslijed Sadrinih djela o Kur'anu u odnosu na njegove databilne spise koji nisu o Kur'anu

Godina	Naslov	Napomene
1606.	<i>Mabda'</i>	
* oko 1613.	<i>T. S. Ḥadīd</i>	Prvo tefsirsko djelo; prije <i>T. Ā. Kursī</i>
* oko 1613.	<i>T. Ā. Kursī</i>	Ubrzo nakon <i>T. S. Ḥadīd</i>
* oko 1613.	<i>T. K. 27:88</i>	Nepotpuno; vjerovatno vrlo rano djelo
1614.	<i>Wāridāt</i>	1621?
1618.	<i>Kasr</i>	
1606–20.	<i>Sh. al-Hidāya</i>	Dovršeno oko 1606, prerađeno 1620. god.
* 1621.	<i>T. Ā. Nūr</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
* 1621.	<i>T. S. Ṭāriq</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1621?	<i>Iksīr</i>	Moguće prije <i>T. S. Yasin</i>
* 1621.	<i>T. S. Yasin</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
* 1621–32.	<i>T. S. Wāqī'a</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i> ; poslije <i>T. S. Yasin</i>
* 1621–32.	<i>T. S. A'lā</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
1623.	<i>Risālat al-ḥasbr</i>	
1624.	<i>Masā'il</i>	Nepotpuno
1624–25.	<i>Hudūth</i>	
* 1628–32.	<i>T. S. Džumu'a</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i> ?; poslije <i>T. S. Yasin</i>
1628.	<i>Asfār</i>	Započeto 1606. god.
1628.	<i>Mashā'ir</i>	Vjerovatno poslije <i>Asfāra</i>
1628–31.	<i>Shawāhid</i>	
* 1628–31.	<i>T. S. Zilzāl</i>	Prije <i>T. S. Sajda</i>
* 1628–31.	<i>T. S. Sajda</i>	Nakon svih navedenih (ali ne i <i>T. S. Jumū'a</i> ?); prije <i>Mafātiha</i>
* 1631.	<i>Asrār</i>	Moguće poslije <i>Mafātiha</i>
* 1632.	<i>Mafātiḥ</i>	
* 1632–34.	<i>Mutashāb</i>	Najvjerovatnije poslije <i>Mafātiha</i>
* 1632–34.	<i>T. S. Fātiha</i>	Poslije <i>Mafātiha</i>
* 1632–34.	<i>T. S. Baqara</i>	Poslije <i>T. S. Fātiha</i>
1634.	<i>Sh. al-Kāfī</i>	Nepotpuno
1628–34.	<i>Ta'liq Ilāhiyyāt al-shifā'</i>	Poslije <i>Shawāhida</i>
1632–34.	<i>Ta'liq Sh. Ḥikmat al-isbrāq</i>	Poslije <i>T. S. Fātiha</i>
1632–34.	<i>Arshiyya</i>	Poslije <i>Ta'liq Sh. Ḥikmat al-isbrāq</i>

Abstract

The Nature and Significance of Mullā Ṣadrā's Writings on the Qur'ān

Mohammed Rustom

Given the lack of a comprehensive description of Mullā Ṣadrā's tafsīr works in modern scholarship, the article offers a detailed account of the content, organization, and scope of each of his writings on the Qur'ān. The material presented here does not only expand the understanding of the importance of Ṣadrā's works on the Qur'ān, but it also enables a more refined approach to the theoretical dimensions of his sacred textual hermeneutics. In the list below, Ṣadrā's writings on the Qur'ān are divided into four general categories: commentaries on individual *sūras*, commentaries on individual *āyats*, theoretical works on the Qur'an, and works on the Qur'an of questionable authenticity. The list is accompanied by an appendix that presents the approximate order of those works belonging to the first three categories. These titles are considered in relation to themselves and in relation to Ṣadrā's other datable writings that do not deal with the Qur'ān.

Keywords: Mullā Ṣadrā, Qur'ān, *tafsīr*, works, *sūra*, *āyats*.